

В. Королів-Старий.

Тобілевич-Садовський.

(Фрагмент спогадів).

Premier poulet: — Vous y vivez?..

Chantecler: — Mon chant!

Deuxieme poulet: — Et vous chantez?

Chantecler: — Ma viel

Ed. Rostand.

Про мало кого з українських людей моєї доби було стільки списано паперу, як про Миколу Садовського. Таж чи це диво, коли про нього писано було більше півстоліття вряд? Тож не перебільшую, сказавши, що колись у музеї його світлого імени буде ціла книгозбірня, як позаводять в томи, писані про нього що-найменше в трьох державах і богатьма мозаїми самі театральні рецензії, в котрих то на недосягну височінь підносилось, то в болоті волочилось це історичне ім'я. Та і поза літературою, що висказується про Миколу Карповича, як гігантської сили актора, виняткового антрепренера та організатора, очайдушного робітника нашої многотрагедійної сцени, — було про нього чимало доброго написано і як про справжнього громадянина, що служив чесно не лише українським Музам, алеж і цілій українській справі. Дальшим доповненням до історії такої трівкої його діяльності будуть журнальні розвідки та більші й менші монографії, починаючи від давньої книжечки „Віку“ під назвою „Корифеї укр. театру“ й кінчаючи теперішніми студіями про наш театр (Мик. Вороного, Дм. Антоновича, А. Кісіля і т. д.), а може й будучими. Нарешті в багатьох мемуарах Наддніпрянців, Галичан і Закарпатців уже присвячено й буде ще присвячено Садовському не одну сторінку. А блискучим доповненням до тих сторінок будуть і власні спогади артиста про його військову й театральну кар'єру, спогади, що й для сучасників, і для прийдешніх поколінь лишаться прецікавою й повчаючою лектурою.

Зі сказаного ніби впливає надаремність моїх згадок. А отже, я певний, що багато цікавого з барвистого життя цієї людини ще не занотовано. Бож сучасники, що писали про нього, можуть пригадувати собі Миколу Садовського в багатьох різних образах. Ті найчисленніші, що знають Небіжчика, як актора на сцені, здебільшого не мали уяви про те, яким він був у приватному житті. Тіж, що знали його в товаристві, не знають, яким він був у житті інтимному. Нарешті, ледві чи можуть його друзі, з українських земель, уявити собі М. К. на еміграції, або його образ в його листуванні. А що в різних життєвих позиціях він умів бути людиною

відмінного психологічного успосіблення й навіть іншого фізичного вигляду, — то кілька фактів, відомих мені за час нашої майже 30-літньої приязни, може й не будуть зайвими для змальовування майбутнього портрету цієї „многоликої“ постаті.

Перші місяці 1917-го року. Цілими днями я просиджував у вид-ві „Час“, де мав обовязок редагування всіх видань, що тоді вилітали в світ, мов бджоли з вулія, — та редагування бібліографічного часопису „Книгарь“. Кожного дня в обідню пору в двері редакційного кабінету чувся короткий стук, потихенько відхилялися двері, просовувалась спочатку вусата голова з напів-прижмуреними, блискучими очима й роблено-скромним усміхом, а тихий, делікатний баритон М. К. з обережністю запитував стереотипною фразою: — А пани редакторі все ще пишуть?

Потім в кабінеті виростала велитенська постава. Від вхідних дверей до мого столу, що стояв у протилежному кінці просторого покою, треба було зробити кроків сім-вісім. І тепер бачу ясно ходу М. К. по цій простороні. Була це хода, якою йдуть наші селяне „за хурою“, побіч [волів, або хода, якою напевне ходили чумаки біля своїх маж. Похитуючись з ноги на ногу й стаючи повною стопою на ґрунт так певно, щоб жадний несподіваний наскок чи удар ззаду не міг звалити, нахиливши тулуб трохи вперед і ставлячи переди чобіт ледве помітно всередину, так що малося вражіння, ніби М. К. щойно зіскочив з коня й ще „не розійшовся“, він переходив кабінет, щоб стиснути руку.

Але ця його хода, типова для нашого „чоловіка з ґрунту“, була у М. К. тільки там, де він ходив, так мовити, „по хатньому“, „вдома“, в хвилини, коли він був не Садовським, а Тобилевичом. Колиж виходив з інтимного кола, коли ставав актором, Садовським, і обертався поміж людьми чи виступав перед „публікою“, на сцені, — не було й сліду від тієї його природньої ходи. Він ішов, як юнак, струнко тримаючи тулуб, елястично ступаючи рівними ногами з виставленими на-зовні передами. І хоч М. К. був досить „натоптаний“ з невеликим, що-правда, а все ж таки з помітним черевцем, як буває у людини старшого віку, — одначе й воно, як і його природна хода, буквально зникали „на людях“, особливо ж — на сцені. Ця здібність С-го до раптової трансформації була органічною й не потребувала від нього жадного напруження. А тому й в інтимнім оточенні М. К. безперестанку переходив з „людини“ на „актора“, чи — навпаки. Правдивіше сказати — завжди й при всіх обставинах він був артист.

Ось бачу його в своїм убогим емігрантським мешканні в околицях Праги. В хаті — стужа й сум згадок, які приніс з собою М. К. Сам він, з сивою головою і з сивими вусами, з втомленим обличчам, поораним борознами журби й роз-

пуки, пірнув у витерту каняпу, і задушевним, неначе цілком старечим голосом розповідає про прикрости, що довелось йому зажити в Ужгороді при організації першого укр. театру. Згадує і здригається.

— Може тут зимно, — запитує його моя дружина, — перейдім до кухні.

— Яке там зимно?!... Було зимно там, де я цілими днями тримався за руру залізної грубочки, щоб нагріти руки й могти написати листа.

Підводиться помалу, з намаганням і човгаючи ногами, переходить до кухні.

Там на столі бачить чай і конфітури з вишень: Враз — піза. Враз інше обличчя. Цілком чужий, риплячий голос „пивоіза-дяка“ й до безкраю здивоване запитання з мальовничим жестом в напрямі до вишень:

— А що це у вас, прелестная Солохо? Вишні?...

І ось, вже стоїть артист посеред маленької кімнатки в повний свій зріст, стрункий і масивний. Очі горять лукавством. Зморщкі чудодійно зникли з обличчя, обвислі перед тим вуса подалися назад, голос дзвенить молодо, бадьоро. Вже нема старого ожебраченого емігранта, котрий щойно з дійсною слезною молив:

— Хочби Господь Милосердний привів старим кісткам упокоїтись в рідній землі! Про це тільки й благаю денно-нощно!

А є в маленькій хатині цілий натовп ріжних характеристичних постатей, що говорять ріжними голосами, від низького басу до дитячого сопрана, а ріжними обличчями, рухами, фігурами в яких одним штрихом зачеркнено ясно цілу вдачу людини. Від Тобілевича нема й сліду, від нашої кухоньки — також: Є світла, ясна сцена, на якій генеральний актор відриває вас від дійсности й несе в світи, в які схоче...

Коли дивишся в музеях на портрети, зроблені великими майстрами минулих діб: Ван-Дейком, Веласкезом, Ленбахом то що, то хоча ті люде, яких ці майстри колись малювали, й здаються вам дуже відмінними від тих, що до них призвичаїлось ваше око, — однак ви відчуваєте насамперед, що ті зображення цілковито подібні до своїх колись живих оригіналів. Теж саме вражіння бувало незмінне й при слуханні оповідань чи при грі М. К-ча. Ви певні, що колиб вам довелось десь здибати ту особу, про яку вам розповідав чи яку „грав“ М. К. — то виб пізнали її відразу, ніколи перед тим не бачивши, по тім артистичнім образі, який вщепив у вашу уяву С-кий. Хто бачив Садовського-Городничого, Самрося, Бурлаку, Саву Чалого, Камінного Господаря, Возного і т. д., той не може прийняти іншої інтерпретації цих постатей, бо всяке інше представлення їх видається фальшивим, хибним.

А до якої міри переконуючим було мистецтво Садовського — най скаже хоч цей приклад. Зима року 1918. Большевики облягли Україну. Директорія вже тратить під собою ґрунт. Не чула в собі сили, щоб дати відсіч загальній деморалізації, що мов огидний спрут, забірала своїми слизькими лапами все ідейне. На черговий „понеділок“ до Е. Чикаленка набилося півно людей: кожен шукав тут ліпших гороскопів. За столом в глибині хати сидів голова Директорії — Винниченко й розкручував фантастичні ідеї про найліпші методи боротьби, котра матиме успіх лише в тім разі, „коли, мовляв, ми випередимо ворога найрадикальнішими соціалістичними гаслами й обіцянками“. В унісон з Винниченком підспівував Андрій Ніковський, у котрого остаточні переконання змінюлися денно стільки разів, скільки він того дня мав розмов. „Буржуї“, себ то наша національна голота, слабо сперечалась, або сумно мовчала, не маючи надії в чомусь переконати „модних державних мужів“, та не витримав, нарешті, Микола Садовський. Розправив вуса, підтяг білі чохла, що раз-у-раз висувались йому далеко зпід рукавів верхнього зодягу й виблискували величезними золотими ключами, яких він уживав замість спинок — крякнув, мов по чарці й почав:

— Панове директорі, отамани й полковники! Чиж добре ви говорите? Деж це видано, деж це чувано, щоб ворогові забігати, ворога наслідувати? Хіба ви не знаєте, що кацап, як тільки вбрався в чужу хату, враз повісить на кілочок свої смердючі „варешки“ й вже гукає: — Хаді, бабка, вон! Ето мая ізба! Не відіш, развє, — здеся вісят маї варешкі?... пішов і пішов.

Був це запальний і блискучий експромпт-монолог з ненаписаної „ролі“ політичного трибуна. Невільно, як в театрі, всі присутні гучно заплескали. Винниченко та його („на той вечір“) одноступець — Ніковський були відразу збиті. Чиж треба багато розписувати, як захоплював і поривав своєю грою на сцені Микола Садовський і яку вагу для українського відродження мав його театр?

Але варто зазначити, що ту мистецьку правду Садовський здебільшого здобував з власної образотворчости. Якось у вагоні я чув кумедну суперечку двох мистецьких жидів. Принагідно розповів ту сміховинку Миколі Карповичові, тогож таки вечора в іншому товаристві чув я, як ту саму пригоду вже розповідав Садовський. В його оповіданні не було ні тих деталів, ні тієї інтонації, що віддав йому я. Лишився тільки кістяк події з кількох комічних речень. За те вся пригода набрала такої барвистости й соковитости, оповідання було таким високим мистецьким твором, що слухачі, качаючись від сміху, бачили перед собою незрівняно виразніші, закінченіші й реальніші поста-

ті від тих жидків, яких я ледве поверхово відбив у своїй пам'яті.

Безліч разів не я один був свідком таких випадків ніде незаписаної, переважно гумористичної творчості Садовського *ex improviso*. І яка це велика втрата для нас — нації без гумористів!...

Микола Садовський перебував на сцені 51 рік. З малими перервами, й то вже наприкінці життя, він раз-ураз був перед великою аудиторією (здебільшого — чужою, а часом то і явно ворожою). Театральний кон, на якому він прожив більш, як поза ним, був його стихією, фактично субстратом його реального життя. А що на сцені Садовський мусів раз-у-раз думати не лише про себе, а й про всю свою трупу, кожної хвилини був готовий ратувати ситуацію, коли успіхові загрожувала якась непередбаченість, — то призвичаївся бути винахідливим, в жадних несподіванках не бентежився, не тратив влади над собою, „не лякався“. Правда, не лякався він ще й до вступу на сцену, бо ж ще юнаком офіційно признано його за „Шипкинського героя“ в турецькій війні, й декоровано старшинським орденом „Георгія“. Не боявся він і зустрічі з царем, коли його шеф — М. Л. Кропивницький і голосу не міг піднести, щоб відповісти на цареве запитання. Не боявся він ні царських са-трапів, що знущались над українським словом і театром, не лякався виступити з маніфестацією при похороні В. М. Лисенка. Сміливо летів поперед С. Петлюри при вході Директорії в Київ, коли чимало гомінких патріотів обачно чекали — „чия візьме гору“. Не боявся він і большевиків.

А отже, був я свідком, коли М. К. признався в переляку.

Сталось це за часів війни. Український Київський Клуб, що його історія складає цілий розділ в історії нашого відродження, ратуєчись перед осатанілою реакцією, з ініціативи М. И. Синицького перетворився на „шпиталь ч. 9“. Цим захищено центральну фабрику мазепинства і дано їй можливість продовжувати свою чинність, навіть — поширити її, взявши в свою орбіту цілком нові — селянські елементи, ранених вояків. „Палати“ шпиталю були переповнені виключно вояками з українських земель. Зрозуміло, що і персонал був свій, і гоїли недужим не лише тіло, але й душу. Книжки, виклади, добре слово декляматорів та оповідачів часами перемішувалося з національними співами та музикою. Це мало офіційно-дозволену форму „розваг для ранених“, в дійсності ж було добрим способом духової рапатріяції українських „Іванів - непомнящих“.

В тім часі завітав до Києва наш співак - артист світової слави — І. Алчевський. Шпитальний комітет запросив його заспівати перед раненими. Про цю „вояцьку розвагу“ повідомлено „секретно“ ближчих до клубу людей. Також — і М. К. - ча. Нема чого казати, що в клубі не було де

впасти яблукові. Алчевський співав із запалом. Не лише во-
яки, а й з нас багато були схвильовані. Пізніше почали ми
прохати Садовського щось задеклямувати, в першу чергу
— „Посланіє“ й „Чигирин“. С - кий, що не мав звичаю „ло-
матися“, як це роблять провінційні слави, - так рішучо
відмовлявся, що ледви повелося його упросити. Нарешті зас-
півав народніх чумацьких пісень. Вражіння було потрясаю-
че, Алчевський запевняв, що це мабуть перший справдішній
мистецький вечір в його артистичному житті. А М. К. стояв
блідий і схвильований, а потім заговорив „своїм голосом“:

— Ну дивітьсяж, люди добрі! Сам не знаю, чого я так
ізлякався! Турецьких бузув'ірів з багнетами не лякався, а пе-
ред своїми каліками в ліжках — спасував! — Дивуючись
сам собі, приймав тремтячою рукою шклянку з водою.

А тим часом, мабуть не був то страх, лише вища точка
схвильовання, що, зрештою, було в М. К-ча явищем перма-
нентним. Досить сказати, що скільки разів він відогравав
ролю старого Нещадименка в драматичному етюдї
„Останній сніп“, стількиж разів регулярно „вмивався“ прав-
дивими слізьми. По останньому акті „Сави Чалого“, він по-
вертав до своєї убіральної цілком розбитий. Його приятель
виявлялася бурхливо, його веселість, в яку він впадав так
легко навіть при найтяжчій, гнітючій обстанові, уміючи ска-
зати влучний жарт, — так само була довершеною. Він умів
щиро сміятись отим, відомим кожному з відвідувачів його
театру, сміхом, яким сміється, аж присідає його Іван Карась
в „Запорожці за Дунаєм“, коли несподівано бачить перед
собою „білого гарапа“.

Але треба було з жарту перейти на сумну подію, —
й вмить голос М. К-ча набирав звуку постного дзвону, вся
його постать ставала зкуленою, а тяжкі зітхання з глибини
серця свідчили про переживання важкого суму.

Та ніколи не бачив я Садовського таким сумним,
як це було на еміграції, коли в нього була тільки одна
мрія, яку він не раз висловлював словами козацької думи:
хоч перед смертю визволитись знову

„На тихії води, на яській зорі,
У край веселий, у мир хрещений“.

І, як ті бранці-запорожці, що довго сиділи по каторгах
„в неволі бусурменській“, живучи виключно в світі власних
мрій, що були їм палятивом правдивого життя, — сидів
і Садовський „на ріках Вавилонських“ немов із завязаними
очима. При великому числі знайомих межі Чехами, що були
його приятелями ще в Києві, коли для них він так арти-
стично виставив „Продану Наречену“, — він уникав това-
риства. Не ходив до театрів, до кіна, до музеїв, не робив
так поширених там „вилетів“ до Празьких околиць. Бувши
в Празі, він перебував мов символ національного горя,

в огидній емігрантській їдальні — „Українська Хата“, як „повержений кумир“.

Він, що не міг у Києві відбитись від „поклонників“ та адораторів, — на „Козім наместі“ в Празі здебільшого сидів самотний біля брудного вікна й дивився на маленьку безбарвну площу. Часами писав, часами щось коротко відповідав землякам, котрі часто навіть не знали, з ким — власне — вони говорять.

Одного разу я забіг до „Української Хати“ в обідню пору. Садовський того дня мав кудись поспішати, а тому, як повз нашого столу проходила панна-кельнерка, чемно попросив:

— Прошу панночко, обід швидше, бо я сьогодні не маю часу.

— Я теж не маю часу й сьогодні, й учора, й кожного дня! — була роздратована відповідь...

У всій постаті М. К-ча була така знищеність, що прикро було дивитися.

— Ходім, М. К-чу, ну їх к чорту з їхніми „пожарськими котлетами“ — пропонував я.

— Куди?.. Хіба не скрізь мені буде однаково?

Але помиливсяб той, хто думавби, що Садовський з природи був такий „кроткий, як голуб“ і не реагував на явища, що його зачіпали. Як він умів любити з повного серця, так і вмів гніватись „до мордобою“.

Якось у Москві, куди приїхала укр. трупа Садовського ще за царських часів, робітники на сцені вирішили вчинити „хахлам забастовку“ саме в мент, коли вже саля почала наповнюватись глядачами. В убіральню до М. К-а влетів переляканий помічник режисера:

— Біда! Робітники відмовляються ставити сцену й вимагають негайної „прибавки“ (підвишки).

— Я-ак? — загремів Садовський, зіскакуючи зі стільця, мов підкинений пружиною. — Хто? Де? — й вибіг на сцену, підтягаючи ще незаочкуровані штани.

Робітники стояли гуртом в задиркуватій поставі.

— Хто хоче підвишки? з місця запитав Микола Карпович.

— Да все хатім! Інач — не работаем! — загула громада.

— Добре! — перервав Садовський. — Алеж, хто саме хоче „прибавки“? Ти, борода? — запитав першого. — „Падхаді“!

Москаль не збагнув, у чім річ й наблизився до розлюченого Садовського, який розмахнувся так, що той тільки замелькав ногами за лаштунками.

— „Падхаді следующій“! — гукав Садовський по московськи.

Але „следующого“ не знайшлося.

— Геть к чортовій матері! Ми й без вас... поставимо сцену! — й повернув до убіральні, просячи хористів ставити.

декорацію. Та за хвилику знов з'явився помічник режисера, а за його спиною виглядала перелякана „борода“.

— Ізвіні, радімий! Ми твій характер панімаєм. Не абіжайся, батюшка. Всьо будет харашо..

А згодом помічник режисера оповідав, що той, хто дістав „прибавку“, встав, утерся, сплюнув і сказав:

— Ета, братци, настоящій режисьор.. С нім шутіть не магі!..

Садовський не боявся нічого й міг при всіх умовах і всім сказати правду в вічі. Він перший дозволив собі критику проф. Грушевського, коли той стояв на вершку слави, як голова Центральної Ради. Взагаліж колиб М. К. був лише Тобілевич, а не Садовський, то ледві чи доживби він до 77 років!

Видима річ, Садовський сам добре знав собі ціну. От же, не був це чоловік без амбіції. А тим часом, мав цей громадянин величезне почуття громадської карности, прикмета, що з нею так рідко можна здібатись між нашими інтелігентами. Запальний, пристрасний, повний вогню, Садовський для шляхетної цілі завжди міг опанувати свої пристраси, умів підпорядкувати високої справі свої особисті бажання, й тримати на припоні свій темперамент.

Смертельний ворог С. Петлюри, як журналіста, Садовський іде на примирення з Петлюрою борцем. Найзапекліша ворожнеча взагалі буває між братами. І 14 повних років не говорили один з одним два Тобілевичі — Микола Садовський та Панас Саксаганський. Але, коли прийшла велика хвиля, що вся Україна обєдналась в однім спільнім змаганні, — М. К. простяг руку братові.

Він був в найліпшому сенсі слова „громадянин“. І в тих далеких досвітках українського театру, коли він проорював перші борозни на незайманій ниві, коли голодний і зганьблений за свою національну працю, з своїми співробітниками пересувався мало не „по шпалах“ між рідними містами; і тоді коли йому ласкаво відчиняли двері ліпших московських сцен, де мавби й „сукна й адамашки“; і в багатьох інших випадках його барвистого й довгого життя. І ніколи він

„Не потурчався, й не побусурменявся
Для панства великого, для лакомства нещасного“.

Коли він повертав на Україну, дехто послав йому наздогін — „зміновіховство“, назвав його „жертвою емігрантської наївности“. Справа стояла не так. Бачучи, що Садовський, як Антей, гине без дотику до рідної землі, небіжчик Е. Чикаленко, найближчий його друг, почав намовляти М. К. поїхати до дому, бож тоді був зручний для того час. Садовський вагався. Е. Чикаленкож, мимо того, гадав, що, колиб, Садовському дали змогу грати, він мігби реставрувати українське театральне мистецтво, якого націо-

нально-виховна роля в тих часах моглаб досягти величезного значіння. І саме в цей час Садовському прийшли звідтілї запрошення. А в тих запрошеннях навіть большевики не ризикнули йому писати — „Товаришу“!, а писали „Пане“! Отже, не оббивавши порогів совітських місій, не жebraвши дозволів, не даючи жадних обіцянок і не приносячи жадних „покут“ чи „каяття“, — він поїхав до Харкова, маючи такі привілеї, яких не мали й совітські достойники.

Сім літ пробув Садовський — від березня 1926 — на Україні. За цей час там зведено рахунки зі всіми „зміновиховцями“, однак, як доходили чутки сюди, на Садовського навіть большевики не піднесли своєї кривавої руки, бож очевидно, й вони не зарахували його до цієї категорії.

Але цей останній період його життя, очевидно, треба освітлювати пізніше. Тоді довідаємось і про точну дату його смерти (7-го чи 10-го лютого ц. р.) й її причину. Тепер же чужі газети подають, що наш великий артист помер фактично з голоду.

В цьому є своя символіка...

— 0 —

Д.м. Донцов

Сумерк марксизму

(Тарде — Гітлер — Сталінська опозиція, — і ми)

Пядесятлітні роковини смерти Маркса (март 1883 р.) збіглися зі сумерком його науки. „По Європі ходить примара“, зачинався „Комуністичний Маніфест“, „де примара комунізму“. Ми переживаємо часи, коли ця примара перестає вже лякати людей, коли її лагодяться повернути назад в царство тіней, звідки вона вийшла. Гангрена марксизму розідає й нашу суспільність обаполи кордону. Від кількох років, адоптована Ленином дитина Маркса, зявляється у нас без маски: як чистокровне москвофільство. Останнє серед нас ще не хутко щезне. Але коли над могилою марксизму сторчатиме осиковий кіл, боротьба з новими формами москвофільства стане легшою.

Атака на марксизм зачалася рівночасно в трьох країнах. У Франції — на фінансовім, в Німеччині — на політичнім і в СРСР — на економічнім полі. Іде про зведення поррахунків з абсурдальною теорією, в країнах, де соціалізм був пануючою або співпануючою силою в державі.

Франція зреагувала на цю теорію остання. Але хто знає, чи ця реакція не дасть напрямку еволюції цілої повоєнної Європи? Франція не раз ступала на переді людскости зі смолоскипом у руці.